

**Universitat de les
Illes Balears**

Facultat d'educació

Memòria del Treball de Fi de Grau

Proposta de conscienciació sobre la crisi migratòria i la multiculturalitat dins l'aula

Gabriel Tonazzini Riera

Grau d'Educació Primària

Any acadèmic 2019-20

DNI de l'alumne: 47406049J

Treball tutelat per Catalina Cardona Costa

Departament de pedagogia aplicada i psicologia de l'educació.

S'autoritza la Universitat a incloure aquest treball en el Repositori Institucional per a la seva consulta en accés obert i difusió en línia, amb finalitats exclusivament acadèmiques i d'investigació	Autor		Tutor	
	SI	NO	SI	NO
	X		X	

ÍNDEX

1. Introducció i justificació pàg. 3 i
4
2. Objectius.....pàg. 4
3. Metodologiapàg.
5
4. Marc teòricpàg. 5 - 12
5. Estat de la qüestiópàg. 12 - 16
6. Desenvolupament de la propostapàg. 16 - 25
7. Conclusionspàg. 25 - 27
8. Referències bibliogràfiquespàg. 28

Resum

La societat global des de l'inici del segle XX, s'ha caracteritzat per els grans moviments massius d'immigrants arreu de tot el món. Les crisis, guerres i la globalització, a més de la modernització dels transports internacionals, varen suposar un auge de les migracions massives. Actualment, a Europa i els països desenvolupats, s'està donant una crisi migratòria degut a l'arribada a gran escala d'immigrants africans, americans i asiàtics, ja sigui per guerres, crisis o només per cercar benestar econòmic. Aquesta crisi ve fortament marcada per l'auge del racisme, fins a l'extrem que, els partits d'ultradreta, de caire xenòfob es troben en el seu millor moment des de la segona guerra mundial a tots els països europeus. Per tal d'evitar repetir la història, l'objectiu social ha de ser el de l'evolució de la societat cap al pluralisme social, on la interculturalitat sigui el centre de la societat, basant-nos en el dret a ser diferents i el dret a la igualtat. Per tal d'aconseguir-ho, el món educatiu ha d'orientar-se cap a un sistema on la interculturalitat sigui la base ètica de l'educació de nens i nenes. Per això, aquest treball consisteix en una proposta aplicada en l'àmbit d'Eivissa, i de la societat espanyola, per tal de conscienciar als nens i nenes de l'illa, sobre els seus origen i la riquesa que podem trobar en les diferents cultures del món.

Abstract

Since the beginning of the 20th century, global society has been characterized by massive movements of immigrants all over the world. Crises, wars and globalization, in addition to the modernization of international transport, led to a boom in mass migration. Today, to Europe and the countries developed, there is a migration crisis due to the large-scale arrival of African, American and Asian immigrants, either through wars, crises or just to seek economic well-being. This crisis is strongly marked by the rise of racism, to the point where the ultra-right, xenophobic parties are at their best since the Second World War in all European countries. In order to avoid repeating history, the social objective must be that of the evolution of society towards social pluralism, where interculturalism is the centre of society, based on the right to be different and the right to equality. To achieve this, the educational world has to move towards a system where interculturalism is the ethical basis for the education of boys and girls. For this reason,

this work consists of a proposal applied in Ibiza, and in Spanish society, to raise awareness among the children of the island, about their origin and the richness that we can find in the different cultures of the world.

Paraules clau

Interculturalitat, crisi migratòria, pluralisme social, multiculturalitat, interculturalisme, multiculturalitat, educació intercultural, proposta intercultural.

Key words

Interculturality, migration crisis, social pluralism, multiculturalism, interculturalism, multiculturalism, intercultural education, intercultural approach.

1. Introducció i justificació.

La crisi migratòria es un tema candent a tota Europa en l'actualitat. Les guerres a l'Àsia menor, nord d'Àfrica, i l'augment exponencial dels radicalismes religiosos a molts de països on les condicions de vida son precàries, han causat una onada de migracions forçoses o quasi forçoses de persones que necessiten un lloc a on poder viure i convida, sense témer una mort imminent. Per desgràcia, aquest moviment de població en massa, sembla afectar de forma negativa a la societat europea, ja que des de l'any 2015, l'augment de l'extrema dreta a la política d'Europa, aprofitant-se dels temors de la gent, proposant mesures de tancament de fronteres, i polítiques que menyspreen la vida de la gent que arriba a Europa, ha creat un clima de tensió, on els atacs de caire xenòfob i extremista han entrat en un auge.

És per aquest context pel qual he decidit tractar aquest tema, ja que en la meua opinió l'escola, ha de ser la primera línia de defensa, contra les futures polítiques que juguen amb els temors de la gent, per aprofitar-se de les persones que no entenen aquest auge migratori. Per això introduir el terme de multiculturalitat a les escoles, a un país com és Espanya, que ja de per si es multicultural, tenint en compte les comunitats autònomes especials de caràcter històric (Catalunya, País Basc, Galícia...), es de vital

importància, ja que, de vegades, els temors de la gent arriben per la ignorància o el desconeixement real de les cultures d'aquelles persones que no coneixem.

La multiculturalitat és un eina que ens serveix per veure la riquesa que aporten les diferents cultures del nostre país, i les de la resta del món. Es aprendre a veure el que hi ha de bo en les diferències.

Tenint en compte, que Espanya és un dels països europeus on l'auge d'extrema dreta és important, on hi ha un conflicte permanent amb el poble Català per la seva independència, i és un país que rep un gran volum d'immigrants africans i americans, és una necessitat prioritaria l'aplicació de tècniques de convivència i multiculturalitat dins els nostres centres, d'una manera més profunda, incloent el tracte amb les famílies i la interacció de totes les cultures diferents que trobem en els nostres centres, per poder ser part de tot un sistema de "desxenofobització" de la societat. Si formem als nostres alumnes amb aquests valors, aprenent sobre la gran riquesa que poden trobar en cada una de les diferents cultures del nostre planeta, i a més incloem als pares i mares en aquest procés, on hauran de ser exemples de convivència per als més petits, estarem posant de la nostra part per a que en un futur, el racisme i la xenofòbia, siguin coses del passat.

2. Objectius

Els objectius del meu treball són els següents:

1. Recopilar dades i d'informació sobre la crisi migratòria actual.
2. Analitzar la informació obtinguda.
3. Analitzar de la societat Eivissenca actual
4. Dissenyar un pla d'acció local .
5. Extreure unes Conclusions

3. Metodologia

El treball que duré a terme serà de caire empíric, cercant informació contrastada sobre la crisi migratòria actual i les seves conseqüències a Europa, i del terme multiculturalitat.

Per començar analitaré la societat que compon l'illa d'Eivissa per posteriorment poder dissenyar un proposta aplicable a les escoles d'Eivissa i Formentera per treballar la convivència i la multiculturalitat d'una forma propera aplicant-la de forma local, per a que es pugui aplicar a qualsevol altre lloc del nostre Estat, amb les modificacions corresponents al context comunitari d'on es vulgui aplicar.

4. Marc teòric

4.1. La crisi migratòria Europea

“La llamada crisis de los refugiados, abiertamente desencadenada en 2015, ha supuesto una sacudida monumental en la UE y en la generalidad de los Estados miembros y sus opiniones públicas, que han percibido el drama continental como un problema de todos los europeos.”

Del Valle Gálvez, A. (2016)

La societat europea es troba en crisi. Les guerres i els conflictes a l'altra banda del mediterrani han llançat a milions de persones a arriscar la seva vida per poder arribar al nostre continent. Gent mor ofegada cada dia al nostre mar cercant d'arribar a les costes on se'ls hi havia promès prosperitat, o al menys, una feina amb la que poder alimentar a la seva família. Una part de la societat europea, els veuen com a paràsits, o gent bàrbara amb costums retrogrades que provoquen el declivi de la societat europea actual. A Espanya, l'auge dels moviments xenòfobs, només ha fet que augmentar, degut a la gran arribada de gent des de les fronteres africanes, i per la mar.

A finals del segle XIX i principis del segle XX, la societat espanyola, degut al declivi de l'anomenat imperi espanyol, va optar per cercar una vida millor, migrant als Estats Units, el

Carib, Sud Amèrica i fins i tot, Àfrica. A partir del 1936, amb l'inici de la Guerra Civil espanyola, la immigració en massa per fugir del terror de la guerra, les morts i la fam, va portar a milions d'espanyols a emigrar a altres països d'Europa i d'Amèrica, per tal d'evitar les desoladores conseqüències de la guerra. És interessant observar el canvi que en menys de 100 anys hem viscut al nostre propi país. La memòria històrica no es troba arraigada a les ments dels ciutadans espanyols, ja que, els qui eren refugiats, eren ells mateixos. Ara, els que fugen dels mateixos horrors dels que fugien els nostres avantpassats, son rebutjats al nostre país, per una part de la societat, o bé són acceptats en condicions de semiesclavitud o esclavitud moderna, treballant per salaris i condicions molt inferiors al mínim legal, o sense contractes que assegurin les seves vides en les condicions de treball.

Per tant, el terme crisi migratòria, podria resumir-se en que la societat europea, amb una falta de memòria històrica molt greu, es troba en crisi perquè no són capaços de conviure amb la gent que necessita les mateixes condicions de les que ells i elles mateixos gaudeixen diàriament, com si haver nascut en Europa, fos un privilegi, que la resta del món ha de guanyar-se.

4.2. El conceptes cultura

En primer lloc, hem de centrar-nos en conèixer i concretar el terme cultura. Aquest, és el punt de partida d'aquest treball, per tal d'entendre quines implicacions tindrà en un cas pràctic a nivell escolar.

A l'antiguitat, el terme cultura feia referència més bé al procés d'un ésser humà per civilitzar-se, és a dir, adoptar una serie de coneixements i costums que el o la caracteritzaven com una persona "cult". Per tant, aquesta persona que aconsegueix els coneixements i costums necessaris per a ser considerat d'aquesta manera, no era més que el reflexe de tota una mateixa població i de la seva pròpia societat.

El segle XIX, amb els moviments d'unificació alemany i italià, sorgeix un nou tipus d'interpretació del terme cultura, com un punt de vista de superioritat envers a les colònies africanes i americanes, considerant-les com a societats inferiors en contraposició a les societats europees, i entenent el terme cultura com el resultat de tot un transcurs històric, on s'hi inclouen creences i coneixements.

No és fins al segle XX quan el terme cultura adquireix un significat més ampli i profund, amb diverses interpretacions. Tylor (1929) entén la cultura com un conjunt de costums, coneixements i creences que un ésser humà adquireix per formar part d'un determinat grup social. Més endavant hi ha autors com Geertz, que pensen que la cultura és el factor determinant del comportament i la conducta de les persones, i d'altres com Malinowski (1972) que diu que no es pot comprendre l'organització d'una societat si no és com a part d'una cultura.

Per tant, la cultura entesa com a tal, no és més que una identitat social que engloba tot el patrimoni (tant individual com a col·lectiu) d'una societat concreta.

4.3 El concepte multiculturalitat

Aquest terme fa referència a la presència de diferents cultures en un mateix espai o territori, on coexisteixen, sense necessitat estricta de conviure. És un concepte que inclòs fa referència a una visió segregada de la societat, ja que la convivència no implica un intercanvi real de cultures encara que comparteixin espai.

Aquest terme sorgeix al Canadà, a l'any 1988, quan es volia establir un tipus de política que fos respectuosa amb les cultures immigrants al país. Per tant, aquest terme només serveix per a definir la situació d'un país, on hi trobem diferents cultures.

4.3 El concepte interculturalitat i la societat intercultural

La interculturalitat, en canvi, és el terme al que aquest treball vol arribar. La diferència que trobem en aquest terme, és que sí que implica una comunió de cultures. Interculturalitat, és l'objectiu de tota societat considerada com a democràtica, ja que és comprendre no només l'existència de cultures diferents en un mateix territori, sino que implic que les persones dins d'aquest mateix territori, comparteixen les seves cultures amb els demés, cercant un respecte mutu, i valorant els aspectes enriquidors que cada cultura té. Per tant, podem dir que interculturalitat, és el concepte contrari a la segregació o al racisme, ja que no implica només un reconeixement de l'existència de diverses cultures, sino que porta a l'establiment de

relacions interculturals, per finalment arribar a una integració de totes les cultures dins una mateixa societat i territori.

Els punts principals que una societat intercultural ha de tenir són: la diversitat, el respecte i el diàleg cultural. L'objectiu per tant, d'una societat intercultural serà interactuar entre les diferents cultures i enriquir-se d'aquestes interaccions.

Per poder arribar a una societat intercultural, l'educació és clau. En un país com Espanya, on la diversitat de cultures és increïblement gran, tant a nivell nacional, com a nivell d'immigració, és fonamental que l'escola, actuï com a mecanisme principal d'integració cultural al nostre país.

4.4. Pluralisme cultural i multiculturalisme: concepcions antietiques?

La identificació y la concepció dels termes multiculturalitat, interculturalitat comença als anys 60 amb l'aparició de propostes polítiques, i des dels anys 80 es va estendre a camps com la comunicació, filosofia, treball social i sobretot en el món educatiu.

Hi ha dos grans punts de vista sobre els termes de pluralisme social. En primer lloc, aquells qui defensen el pluralisme i la multiculturalitat com components essencials d'una societat democràtica, i que per tant, la interculturalitat no és més que el multiculturalisme ben entès i aplicat.

En canvi autors com Sartori (2000), diuen que el multiculturalisme es l'oposat a la societat pluralista, ja que en comptes de ser un sistema per arribar a una societat intercultural, el que provoca es una etiqueta i un desmembrament de la societat que en comptes d'esser una extensió de la pluralitat, es una negació de la mateixa.

És per això, que quan a una escola es parla d'educació multicultural, hem d'anar en compte, de no estar destacant tant sols l'escolarització d'estrangers i minories ètniques, sinó d'estar segurs que el nostre projecte educatiu es basa en un model pluralista on la interculturalitat es la base de la nostra línia educativa, on les etiquetes ètniques, racials i nacionals, no són barreres, són eines per al desenvolupament d'una millor educació i per tant, d'una millor societat.

A continuació adjunto l'esquema de Carlos Giménez Romero, sobre multiculturalitat i interculturalitat:

Plano Fático o de los Hechos LO QUE ES	MULTICULTURALIDAD = diversidad cultural, lingüística, religiosa....	INTERCULTURALIDAD = relaciones interétnicas, interlingüísticas, interreligiosas.....
Plano Normativo o de las Propuestas sociopolíticas y éticas LO QUE DEBERÍA SER	MULTICULTURALISMO Reconocimiento de la diferencia 1.- Principio de Igualdad 2.- Principio de Diferencia	INTERCULTURALISMO Convivencia en la diversidad 1.- Principio de Igualdad 2.- Principio de Diferencia 3.- Principio de Interacción Positiva
	Modalidad 1	Modalidad 2
PLURALISMO CULTURAL		

4.5. La societat espanyola: una societat multicultural

“España se ha convertido en uno de los 20 países principales de destino de las migraciones internacionales. Concretamente, España ocupa la décima posición tras Estados Unidos,

Alemania, Federación Rusa, Arabia Saudita, Reino Unido, Emiratos Árabes Unidos, Canadá, Francia y Australia.” OIM, Informe sobre las migraciones en el mundo 2018.

Segons l'INE (institut nacional d'estadística) durant l'any 2019, la població espanyola va augmentar en 163.336 persones, fins als 47 milions d'habitants. El total de persones que varen arribar al nostre país d'es de l'estranger va ser de 309.874 persones.

4.5.1. Composició dels habitants d'origen estranger a Espanya:

Países	Nº personas	% hombres	% mujeres
Marruecos	769.050	56	44
Rumanía	673.017	48	52
Reino Unido	240.934	50	50
China	215.748	50	50
Italia	206.066	56	44
Colombia	165.608	45	55
Ecuador	135.045	54	46
Bulgaria	123.730	49	51
Alemania	110.852	48	52
Ucrania	106.823	43	57
Bolivia	99.220	43	57
Francia	98.558	50	50

Fuente: INE, Cifras de Población, 2018.

A Espanya, no només trobem una enorme quantitat d'immigrants, sino que la diversitat d'origen i cultures és enorme, com es pot apreciar al quadre anterior extret del INE.

“El principal efecto de los flujos migratorios de las últimas décadas ha sido la importante transformación que ha experimentado la sociedad española, que ha ganado en volumen, diversidad y riqueza cultural, a raíz de la permanencia en nuestro país de muchas de las personas llegadas durante las últimas décadas.” OIM, Informe sobre las migraciones en el mundo 2018.

Tenint en compte les dades que tenim sobre immigració a Espanya, es veu que la societat espanyola, actualment es troba en una situació de multiculturalitat, on és necessari, l'aplicació de mesures interculturals.

4.6. L'educació multicultural

L'educació intercultural proposa una pràctica educativa que situï les diferències culturals d'individus i grups com a focus de la reflexió i la indagació (Aguado Odina, 2004a). El seu objectiu és donar resposta a la diversitat cultural i les seves característiques contemplant-les com a riqueses i recursos educatius.

Besalú quan planteja que:

“L'educació intercultural és fonamentalment una actitud i un comportament relatiu a la mena de relacions que es donen entre les cultures particularment que conviuen en un ambient determinat. Es proposa atendre les necessitats afectives, cognitives, socials i culturals dels individus i dels grups possibilitant que cada cultura expressi la seva solució als problemes comuns. És un mitjà per a promoure la comunicació entre les persones i per a afavorir les actituds d'obertura en un pla d'igualtat. No es dirigeix, doncs, només a les minories ètniques o culturals, sinó que és una educació per a tots. L'educació intercultural és una educació per a i en la diversitat cultural i no una educació per als culturalment diferents.” (Besalú 2002:71).

L'objectiu d'aquesta educació inclusiva, és el d'aconseguir un canvi educatiu, de manera que tots els diversos grups educatius puguin experimentar el mateix tipus d'educació, equitatiu i amb igualtat real d'oportunitats. Cal per tant, començar entent el concepte d'inmigració, superar les barreres del racisme i la discriminació dins les aules i interaccionar entre les cultures perteneixents als centres escolars. Per tant, a més d'un canvi purament curricular, ha d'haver-hi un procés de canvi d'actituds, de formació del professorat amb estratègies, metes i normes d'ensenyament.

4.7. L'educació intercultural a Espanya: una interculturalitat "funcional".

A Espanya començà a discutir-se sobre interculturalitat en els anys 90, concretament en l'àmbit educatiu.

El debat és recollit per instàncies governamentals i s'inicien projectes, plans i programes per a "interculturalitzar" la societat espanyola. El problema principal es que aquests programes eren centrats en aquella societat que és considerada com diferent a la majoria i normalment immigrant. Aquestes minories, representades fonamentalment per associacions i ONG, foren relegades a la consulta i a ser objectes d'atenció de les polítiques de tint intercultural.

Això difereix de les experiències interculturals als països d'Amèrica Llatina, on les comunitats d'indígenes lideren en gran manera el projecte intercultural.

L'interculturalisme espanyol no és un projecte que tingui com a objectiu una transformació global. El que podem trobar a Espanya és una serie de projectes educatius molt concrets, en barris o zones molt concretes, amb certa intenció intercultural, on la motivació és quasi de caire personal o d'organitacions sense ànim de lucre, i que per desgràcia, el suport institucional brilla per les seves poques aportacions o fins i tot la seva absència. És a dir, en cap moment s'estan tocant les estructures socials; per tant, no es tracta de projectes de transformació social globals.

Aquest tipus d'interculturalisme ha estat qualificat per alguns autors (Tubino, 2011; Walsh, 2012) com a "interculturalisme funcional". Es tracta de "maneres de fer" molt concretes, que actuen com a preventius del conflicte social, però que no arriben a qüestionar de manera clara les relacions de poder i jerarquies existents.

5. Estat de la qüestió.

5.1. Espanya:

5.1.1. L'anàlisi factorial exploratori (AFE)

“El Análisis Factorial Exploratorio (AFE) [Exploratory Factor Analysis; EFA] es una técnica estadística que permite explorar con mayor precisión las dimensiones subyacentes, constructos o variables latentes de las variables observadas, es decir, las que observa y mide el investigador. Si, por ejemplo, para los propósitos de un estudio se elabora o se adapta una batería de pruebas (pruebas de medición de constructos cognitivos, cuestionarios de variables afectivas), el AFE se aplica con el objetivo de comprobar hasta qué punto estos instrumentos o los ítems que los conforman representan adecuadamente los constructos latentes de interés o diferentes dimensiones del mismo constructo.”

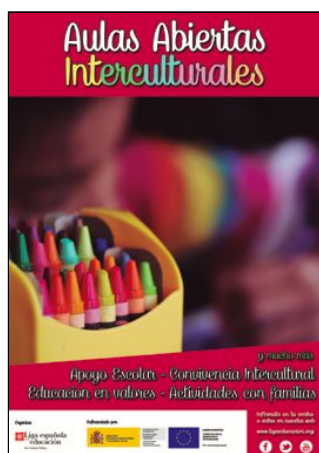
A diverses comunitats autònomes com al País Basc o La Rioja, una de les tècniques que s'usen com avaluació prèvia de la situació migratòria en els centres escolars, es el AFE o anàlisi factorial exploratori. Un exemple, per estudiar l'aplicació de la educació intercultural a Saragossa, es va dur a terme entre el professorat aquest AFE:

Tabla 2. PCA de la EEFI

	Componente		
	1	2	3
SUBESCALA EFICACIA			
21. Puedo presentar la diversidad de grupos en nuestra sociedad de una manera que construya el respeto mutuo (F07)	.765		
26. Puedo ayudar a los estudiantes a resolver situaciones problemáticas causadas por actitudes estereotipadas y / o prejuiciosas (F12)	.758		
34. Puedo involucrar a los estudiantes en la toma de decisiones y aclarar sus valores con respecto a los asuntos multiculturales (F20)	.754		
29. Puedo identificar soluciones a los problemas que puedan surgir como resultado de la diversidad (F15)	.746		
23. Puedo proporcionar actividades de enseñanza-aprendizaje mostrando cómo los prejuicios afectan a los individuos (F09)	.743		
30. Puedo identificar los agentes sociales que influyen en las oportunidades de las personas diversas (F16)	.731		
32. Puedo ayudar a los estudiantes a asumir la perspectiva de grupos étnicos y culturales diferentes a los suyos (F18)	.724		
24. Puedo planificar actividades para reducir los prejuicios hacia grupos diversos (F10)	.703		
16. Puedo adaptar los métodos de enseñanza-aprendizaje para satisfacer las necesidades de los estudiantes de grupos diversos (F02)	.693		
15. Puedo proporcionar actividades de enseñanza-aprendizaje para ayudar a los estudiantes a desarrollar estrategias de convivencia y resolución de conflictos entre culturas (F01)	.689		
20. Puedo ayudar a los estudiantes a valorar sus propios prejuicios (F06)	.687		
22. Puedo desarrollar actividades que aumenten la autoconfianza de los estudiantes diversos (F08)	.665		
27. Puedo conseguir que los estudiantes de grupos diversos trabajen juntos (F13)	.665		
33. Puedo ayudar a los estudiantes a ver la historia y los acontecimientos actuales desde perspectivas diversas (F19)	.663		
28. Puedo identificar prácticas escolares que pueden herir a los estudiantes diversos (F4)	.654		
31. Puedo identificar las maneras en las que los grupos diversos contribuyen a nuestra sociedad plural (F17)	.639		
17. Puedo desarrollar materiales de enseñanza-aprendizaje apropiados para un aula multicultural (F03)	.617		
19. Puedo analizar materiales de enseñanza-aprendizaje para discernir posibles contenidos estereotípicos y / o prejuiciosos (F05)	.607		
25. Puedo identificar sesgos culturales en los libros de texto usados en la escuela (F11)	.562		
18. Puedo desarrollar métodos de enseñanza-aprendizaje que desmitifiquen acerca de los grupos diversos (F04)	.554		
SUBESCALA ACTITUDES			
14. La biblioteca del colegio debería reflejar todas las diferencias raciales y culturales del aula (A07)		.730	
12. Es esencial incluir las perspectivas de grupos diversos cuando se enseñan contenidos sobre la historia europea (A05)		.688	
13. El currículo y los libros de texto deberían incluir las contribuciones de la mayoría, o todos, los grupos culturales de nuestra sociedad (A06)		.641	
8. Los profesores deberían adaptar los contenidos en clase para reflejar las diferentes culturas representadas en el aula (A01)		.612	
9. Los/as profesores/as deberían proporcionar oportunidades al alumnado para compartir sus diferencias culturales en la comida, la forma de vestir, su vida familiar o sus creencias (A02)		.610	
11. Los chicos y chicas deberían ser enseñados por sus profesores/as acerca de su propio origen étnico y cultural (A04)		.414	
10. Discutir las tradiciones éticas y las creencias en la escuela lleva a discusiones y desunión entre alumnado de diferentes culturas (A03)			
SUBESCALA EXPERIENCIA			
2. Fui a la escuela con personas diversas durante mi adolescencia (E02)			.758
1. Cuando era niño/a jugaba con personas distintas a mí (E01)			.705
7. Cuando era adolescente estaba en el mismo equipo o club con estudiantes diversos/as (E07)			.672
3. En el barrio donde viví cuando era niño/a había diversidad de personas (E03)			.641
4. En el pasado elegí leer libros sobre personas distintas a mí (E04)			.476
6. En el pasado elegí ver películas y programas de televisión sobre personas distintas a mí (E06)			.457
5. Una persona diversa era uno de mis modelos a seguir cuando era niño/a (E05)			.406

Es tracta de una sèrie de qüestionaris centrats en el professorat, per tal de poder obtenir una descripció objectiva i a temps real de la situació de les escoles envers a la diversitat i la interculturalitat.

5.1.2. “Aulas abiertas interculturales”

Aquest és un projecte co-financiat entre el Govern espanyol i la Unió Europea. Amb aquest projecte pretenen compensar les desigualtats socials a través del foment de la convivència intercultural-escolar i la integració en l'àmbit escolar de nens i nenes migrants i dels seus familiars. Es basa en donar suport i reforç educatiu, amb accions de suport individualitzat i mesures per prevenir l'absentisme escolar. A més, com és un programa enfocat als nens i nenes immigrants, es duen a terme una sèrie d'activitats per adquirir habilitats socials i valors cívics. Per últim donen orientació a les famílies per tal d'estimular la participació d'aquestes en els projectes escolars. Actualment el programa es centra en els centres d'educació infantil i primària de les següents zones:

- Talayuela (Cáceres)
- Murcia (Murcia)
- Archena (Murcia)
- Torre-Pacheco (Murcia)
- Torrent (Valencia)
- San Bartolomé de Tirajana (Las Palmas)
- Santa Lucía de Tirajana (Las Palmas),

Al 2019 ampliaren el programa a escoles d'infantil i primària de tres zones més:

- Madrid (Madrid)
- Alcalá de Henares (Madrid)
- Roquetas de Mar (Almería) Educació secundària.

5.1.3. Liga de la educación española

La Lliga Espanyola de l'Educació i la Cultura Popular és una ONG independent i laica creada en 1986. Està formada per una xarxa de persones voluntàries i professionals de l'educació que treballen per la una societat més solidària, laica i participativa:

“A través de programes d'intervenció socioeducativa i sociocultural en sectors prioritaris com són la infància, la família, la joventut, la immigració, la formació per a l'ocupació,

l'escola pública, voluntariat, igualtat o la cooperació internacional, la Lliga arriba cada any de manera directa i indirecta a més de 200.000 persones.”

Treballen i col·laboren amb les tres administracions: l'administració local, l'autonòmica i la de l'Estat.

Desenvolupen accions que dirigeixen a col·lectius en risc d'exclusió social, tant en zones rurals com urbanes, amb els qui cooperem per a afavorir el desenvolupament local. L'objectiu és facilitar que els immigrants tinguin les mateixes oportunitats que la resta, i que els factors econòmics i socials no siguin un obstacle per l'educació.

Tenen programes a les següents comunitats autònomes:

- **Andalucia:** Almeria ,Cadis, Granada, Jaén i Sevilla.
- **Castella i Lleó:** Zamora, Valladolid, Palencia
- **Extremadura**
- **Murcia**

Dins dels seus programes, es troba concretament el de interculturalitat i immigració, que conté els següents programes educatius centrats en educació intercultural i adaptació dels immigrants:

- Alfabetització i aules d'espanyol per a immigrants
- Aules obertes interculturals
- Centres de suport, orientació i integració per a immigrants
- Xarxa d'Escoles Interculturals: Programa de sensibilització sobre la diversitat cultural
- Programes de Barris

6. Desenvolupament de la proposta:

6.1. Introducció:

Aquest programa es dirigirà a les Illes pitiüses (Eivissa i Formentera) tenint en compte la seva població. Es tracta d'un programa d'educació intercultural aplicat de forma local, per tal d'establir una millora en les relacions entre alumnes d'origen estranger i les seves famílies, i la comunitat educativa de les illes.

6.2 .Objectius de la proposta:

1. Participar activament en activitats de grup, desenvolupant habilitats socials que condueixin a adoptar un comportament responsable, constructiu, solidari i dialogant, respectant els principis bàsics del funcionament democràtic.

2. Prendre consciència de la pertinença a grups socials i culturals amb característiques pròpies i valorar l'enriquiment que suposen les diverses cultures que integren el món sobre la base d'uns valors compartits i la necessitat de respecte pel docent, pels companys i pels drets humans.

3. Aprendre a respectar la diversitat cultural de la societat actual i valorar l'enriquiment que suposa el contacte entre diverses cultures i la possibilitat de conviure amb companys d'origen divers.

6.2. Programa d'educació intercultrual Pitiüs:

6.2.1. Programa trimestral:

El programa estarà dirigit a alumnes de 5é i 6é de primària. Els centres que vulguin registrar-se en aquest programa s'hauran de comprometre en almenys dos dels tres trimestres que segons el currículum de les illes Balears estableix. El programa consisteix en crear un projecte intercultrual en cada centre, on s'enfatitzaran els punts següents:

1. La història d'Eivissa: des de l'arribada dels fenicis fins a l'època del boom turístic. Centrant-se en els aspectes més rellevants de cada cultura que va habitar l'illa.
2. La immigració i els seus aspectes positius: Fer un anàlisi per curs, dels diferents orígens familiars de cada classe, i donar protagonisme a les cultures de cada país o regió dels alumnes.

6.2.2. Activitats i propostes:

Aquí proposaré una sèrie d'exemples d'activitats que es poden dur a terme per tractar els dos punts del programa trimestral:

- Màquina del temps:
Consisteix en centrar algunes de les assignatures de la classe amb època històrica que estem tractant. Per exemple, si ens trobem en l'època àrab d'Eivissa, podem centrar-nos en documents i textos de l'època, en l'origen de les matemàtiques àrabs, utilitzar la geografia per comprendre la història del món islàmic, etc.
- Jornades gastronòmiques:
Fer un dia on cada alumne o grup d'alumnes escullin plats típics de les seves regions o països i puguin presentar les receptes als seus companys. Montar una mena de mercadet per els passadissos del centre i animar als alumnes i mestres a provar els plats dels alumnes. A més és una bona activitat per convidar a pares i mares a participar de forma activa en l'activitat (explicant les receptes, cuinant, etc.).

6.2.3. Descripció i desenvolupament de les activitats:

En aquest cas, em centraré en les assignatures de Ciències socials, Valors ètics i cívics i educació artística:plàstica.

- **La màquina del temps: les antigues cultures d'Eivissa:**

- **Activitat 1: Viatge a Fenícia.**
- **Assignatura: Ciències socials**
- **Objectius generals:**

2. Prendre consciència de la pertinença a grups socials i culturals amb característiques pròpies i valorar l'enriquiment que suposen les diverses cultures que integren el món sobre la base d'uns valors compartits i la necessitat de respecte pel docent, pels companys i pels drets humans.

3. Aprendre a respectar la diversitat cultural de la societat actual i valorar l'enriquiment que suposa el contacte entre diverses cultures i la possibilitat de conviure amb companys d'origen divers.

○ **Objectius específics:**

1. Observar l'origen de la història de l'illa d'Eivissa.
2. Destacar aspectes interessants d'una cultura diferent.

○ **Durada: 1 sessió / 50 min.**

○ **Descripció:**

El docent forma una assemblea on s'introdueix la pregunta "Algú sap d'on provenien els primer habitants de l'illa d'Eivissa?" Això es pot fer començant per preguntar els orígens familiars dels alumnes, fent així un fil conductor de preguntes per poder arribar a la pregunta desitjada. Després, aprofitant l'ús de l'eina "Google Maps" i un mapa històric, els alumnes per petits grups haurà de trobar la ubicació de l'antiga nació de Fenícia. Aprofitant aquesta introducció, se'ls demanarà fer una petita recerca de dades que a ells i elles els hi semblin interessants o importants de conèixer.

○ **Activitat 2:** Els fenicis a Eivissa

○ **Assignatura:** Ciències Socials

○ **Objectius generals:**

1. Participar activament en activitats de grup, desenvolupant habilitats socials que condueixin a adoptar un comportament responsable, constructiu, solidari i dialogant, respectant els principis bàsics del funcionament democràtic.

2. Prendre consciència de la pertinença a grups socials i culturals amb característiques pròpies i valorar l'enriquiment que suposen les diverses

cultures que integren el món sobre la base d'uns valors compartits i la necessitat de respecte pel docent, pels companys i pels drets humans

○ **Objectius específics:**

1. Recopilar informació sobre els Fenicis a Eivissa.
2. Destacar els aspectes més rellevants d'aquesta civilització a l'illa.
3. Incentivar la curiositat dels alumnes per la història de la seva illa.

○ **Durada:** excursió (3h) + 2 sessions / 3 sessions (50 min. per sessió)

○ **Descripció:**

El més recomanable seria aprofitar per fer una sortida als jaciments arqueològics de Sa Caleta i Es bol nou, o al museu arqueològic d'Eivissa. Si es vol realitzar a classe, poder fer ús del còmic de Joan Escandell i Lluís Ferrer Ferrer “Història d'Eivissa i Formentera” i el llibre de Emilio Mercader “ Gran Historia de Ibiza”. L'activitat consisteix en obtenir la informació més rellevant i algunes dades curioses sobre els Fenicis i púnics a l'illa d'Eivissa, i per grups, fer uns cartells informatius en estil “lapbook” per exposar-les al passadís de la nostra aula, i així tota l'escola pugui llegir-los.

○ **Activitat 3:** Què és la “porpra”?

○ **Assignatura:** Educació artística: plàstica i valors ètics i cívics.

○ **Objectius generals:**

3. Aprendre a respectar la diversitat cultural de la societat actual i valorar l'enriquiment que suposa el contacte entre diverses cultures i la possibilitat de conviure amb companys d'origen divers.

○ **Objectius específics:**

1. Fer ús de colors càlids i freds en un mateix dibuix.
2. Comprendre la riquesa de la diversitat i del compartir elements de diverses cultures.

- **Durada:** 2 sessions (50 min. per sessió)

- **Descripció:**

En la primera part de l'activitat, formar una assemblea i introduir preguntes sobre els colors, del tipus, “Quin és el vostre color preferit?”, “Els colors tenen significats?”, per tal d'arribar a l'explicació del color porpra en la societat fenícia i romana. El color porpra representava el poder i l'alta societat a Roma, i només els emperadors i grans personatges podien lluir-lo a les seves robes. Eivissa va ser un gran productor de porpra. Aprofitarem per veure d'on sorgeix i com es fa, i després proposarem als alumnes, fer un dibuix amb el color porpra, i amb colors càlids, sobre com s'imaginen ells i elles la societat Fenícia i societat Romana a Eivissa.

Un cop acabat el dibuix, passem a la segona part, on es tracta de veure, com la societat fenícia que habitava Eivissa, aportava recursos a gent de tota la conca mediterrània, i tractar de fer un cercle final amb aquesta reflexió, i cercant paral·lelismes amb la societat actual.

- **Activitat 4:** Som rics si ho sabem ser.

- **Assignatura:** Valors ètics i cívics.

- **Objectius generals:**

3. Aprendre a respectar la diversitat cultural de la societat actual i valorar l'enriquiment que suposa el contacte entre diverses cultures i la possibilitat de convida amb companys d'origen divers.

- **Objectius específics:**

1. Reflexionar sobre la riquesa de la convivència amb diferents cultures.

2. Comprendre la riquesa de la diversitat i del compartir elements de diverses cultures.

- **Durada:** 1 sessions (50 min.)

- **Descripció:**

En aquesta activitat, farem petites reflexions, en primer lloc individuals, després en petit grup i finalment en gran grup.

Per començar, cadascú de forma individual, haurà de pensar almenys 3 coses positives sobre viure a Eivissa. Després, 3 coses positives sobre el seu país o 3 coses que els hi agraden del seu país de procedència.

Lavors, en petit grup, les comentarem i farem un llistat. Si hi ha aspectes positius comuns, els destacarem.

A continuació, els petits grups exposaran el seu llistat comú a la resta de companys. Per últim, tractarem de fer una reflexió grupal de quines coses hem destacat, i sobretot, fent referència a viure a Eivissa, i tractar d'encaminar la conclusió cap a que a totes les persones ens agraden moltes coses comuns, perquè al cap i a la fi, som éssers humans. Per finalitzar, introduir el tema del racisme i saber que opinen al respecte. La finalitat última, es que entenguin que no té sentit ser racista, ja que per molt diferent que sigui el nostre origen o la nostra cultura, a tots ens agraden les mateixes coses, tots som humans i hem de tractar de fer el bé per als demés, sobretot per els nostres companys.
- **Activitat 5:** Els àrabs a Eivissa.
- **Assignatura:** Ciències socials
- **Objectius generals:**
 2. Prendre consciència de la pertinença a grups socials i culturals amb característiques pròpies i valorar l'enriquiment que suposen les diverses cultures que integren el món sobre la base d'uns valors compartits i la necessitat de respecte pel docent, pels companys i pels drets humans
 3. Aprendre a respectar la diversitat cultural de la societat actual i valorar l'enriquiment que suposa el contacte entre diverses cultures i la possibilitat de conviure amb companys d'origen divers.
- **Objectius específics:**

1. Recopilar informació sobre els àrabs a Eivissa.
2. Destacar els aspectes més rellevants d'aquesta civilització a l'illa.
3. Incentivar la curiositat dels alumnes per la història de la seva illa.

○ **Durada:** 1 sessió (50 min.)

○ **Descripció:**

El procediment és semblant a l'activitat 1. En assemblea, aprofitar per preguntar si algú de la classe té ascendència àrab d'algun tipus, si és així aprofitar per a que l'alumne o alumnes tinguin l'oportunitat de contar-ho i explicar el que saben de la seva cultura o del seu país. Llavors, aprofitar per introduir el tema dels àrabs a Espanya, ja que varen habitar el país per 7 segles, i acabar amb l'illa d'Eivissa. El següent pas, consisteix en cercar pistes (en aquest cas topònims com Benimussa) a les Illes Balears, de que els àrabs habitaren les nostres illes.

A continuació en petits grups (4-5 alumnes) fer una recerca d'informació sobre els àrabs a l'illa d'Eivissa. El que farem a continuació és proposar als alumnes que expliquin als demés la informació que han trobat, i el que més interessant els hi hagi semblat.

○ **Activitat 6:** Les riqueses del món àrab

○ **Assignatura:** Ciències socials i valors ètics i cívics

○ **Objectius generals:**

2. Prendre consciència de la pertinença a grups socials i culturals amb característiques pròpies i valorar l'enriquiment que suposen les diverses cultures que integren el món sobre la base d'uns valors compartits i la necessitat de respecte pel docent, pels companys i pels drets humans

3. Aprendre a respectar la diversitat cultural de la societat actual i valorar l'enriquiment que suposa el contacte entre diverses cultures i la possibilitat de conviure amb companys d'origen divers.

- **Objectius específics:**
 4. Recopilar informació sobre el món àrab.
 5. Destacar els aspectes més rellevants d'aquesta civilització.
 6. Descobrir aportacions rellevants que aquesta cultura i civilitzacions han fet al món.
- **Durada:** 3 sessions (50 min. per sessió)
- **Descripció:**

En grups de 4-5 alumnes, farem una recerca sobre el món àrab i tot el que han aportat al món. És una recerca oberta, es pot parlar d'es de la introducció del "0" en les matemàtiques, passant per l'arquitectura o fins i tot la gastronomia. Això sí, cada grup s'haurà de proposar un tema en concret, on tractarem que la classe acabi parlant de les aportacions científiques, filosòfiques o religioses i les econòmiques. Finalment hi haurà una exposició per grups, amb el material que el grup vulgui aportar, i finalment es substituirà l'exposició fenícia per l'exposició àrab.
- **Activitat 7:** La cuina àrab
- **Assignatura:** Educació artística: plàstica
- **Objectius generals:**
 2. Prendre consciència de la pertinença a grups socials i culturals amb característiques pròpies i valorar l'enriquiment que suposen les diverses cultures que integren el món sobre la base d'uns valors compartits i la necessitat de respecte pel docent, pels companys i pels drets humans
 3. Aprendre a respectar la diversitat cultural de la societat actual i valorar l'enriquiment que suposa el contacte entre diverses cultures i la possibilitat de conviure amb companys d'origen divers.
- **Objectius específics:**
 1. Conèixer la gastronomia àrab més famosa.

2. Debatre sobre el menjar actual i el “fast food” en contraposició amb el clàssic.
3. Incentivar la imaginació amb escultures tridimensionals.

○ **Durada:** 2 sessions (50 min. per sessió)

○ **Descripció:**

Iniciem la sessió amb una assemblea sobre el menjar. Quins son els menjars preferits del alumnes, perquè i que pensen del menjar actual. Introduir la gastronomia àrab, preguntar si coneixen algun plat d'origen àrab i mostrar-ne alguns exemples.

Llavors, fent ús de fang, farem el nostre propi “Tajine” una mena d'olla amb tapa piramidal feta de fang, molt típica a la cuina àrab. Cadascú haurà de fer-lo amb la forma tradicional pero el podra decorar al seu gust.

○ **Activitat 8 (final) :** Jornades gastronòmiques

○ **Objectius generals:**

2. Prendre consciència de la pertinença a grups socials i culturals amb característiques pròpies i valorar l'enriquiment que suposen les diverses cultures que integren el món sobre la base d'uns valors compartits i la necessitat de respecte pel docent, pels companys i pels drets humans

3. Aprendre a respectar la diversitat cultural de la societat actual i valorar l'enriquiment que suposa el contacte entre diverses cultures i la possibilitat de conviure amb companys d'origen divers.

○ **Objectius específics:**

1. Dur a terme una trobada intercultural.
2. Aprofitar el menjar per destacar aspectes de cada cultura.
3. Treballar la geografia.

○ **Durada:** 2 sessions (50 min. sessió) + Jornada gastronòmica (4h)

- **Descripció:**

A la primera sessió proposarem les jornades gastronòmiques i plantejarem com serà. Per grups de 4-5 hauran de montar una paradeta gastronòmica on hi haurà uns mapes de cada país que es representi i un petit cartell informatiu sobre el plat o plats que hi haurà a la paradeta (ingredients i nom).

La segona sessió servirà per acabar els nostres cartells i mapes.

Necessitarem la participació d'almenys 1 pare o mare per grup, i cada alumne haurà de portar una de les receptes que havia proposat.

Es montaran les paradetes segons la direcció del centre ho disposi, però el més recomanable seria que, en primer lloc, fos una jornada especial, on pares i mares de l'escola visiten el centre amb raó d'aquest aconteixement especial. Montar-ho al pati de l'escola i poder gaudir del menjar i la informació que se'ns dona.

A cada paradeta hi ha d'haver diferents rols. La idea és que els pares ajudin a repartir els menjars, mentre que els alumnes encarregats de les paradetes, expliquin als pares i mares que arriben, els seus plats i l'origen.

Per tal de poder dur-ho a terme de la forma més eficient possible, s'organitzaran grups de 7 a 10 persones, y a cada grup se l'assignarà una paradeta. Un cop acabades les explicacions i els tastos dels aliments, es farà una rotació, prèviament explicada, d'una paradeta a un altra. Hi haurà un o diversos mestres ajudant per a dur a terme aquesta part.

7. Discussió i conclusions:

L'objectiu d'aquest treball era el de crear una proposta educativa aplicable a l'illa d'Eivissa, per tal d'afavorir l'aplicació de l'educació intercultural als centres educatius de l'illa.

Després de la recerca de l'informació inicial sobre la situació europea i espanyola dels immigrants i de la crisi migratòria que el nostre continent està sofrint, he pogut per una banda

corregir i ser més concret amb el meu vocabulari al respecte, ja que el títol del treball inclou la paraula multiculturalitat (que jo tenia entesa com a interculturalitat) per així poder dissenyar una aplicació dins aules del terme interculturalitat on els alumnes i mestres puguin compartir totes les riqueses de les diferents cultures que actualment conformen la nostra societat.

Com diu l'estudi de l'any 2018 de OIM (organització de migracions internacionals) Espanya és un dels 20 països del món amb més migració internacional, cosa que implica la gran diversitat de cultures tant a nivell social com inevitablement, a les nostres escoles. Per tant, tenint en comptes les paraules de *Besalú (2002:71)* la interculturalitat és una actitud envers a compartir les nostres cultures, i una actitud que per tant, el sistema educatiu ha d'incorporar com una part essencial. Per tant, ha de ser un objectiu fonamental de la nostra societat. La base de cada individu, és l'educació que rep, per tant, el sistema educatiu al complet, ha de fer el seu major esforç per tal de fer la interculturalitat un dels seus objectius principals. Com he destacat al meu treball, la societat actual, torna a les seves actituds racistes, on prevaleix el benestar econòmic individual envers a l'ajuda del pobre i de l'immigrant. Les crisis econòmiques, i influència política europea extremista, han portat a la part de la societat que ara son els avis i els pares dels nostres alumnes, a unes actituds que es transmeten de generació en generació, i que provenen de la contracultura creada pels moviments més xenòfobs i aporofòbia implantats a la nostra societat. L'educació, ha de ser la tisora que talli aquest fil, per tal de que els alumnes que formen part de la nova generació, tinguin l'oportunitat de veure més enllà dels conceptes i les etiquetes que es posen a una cultura a l'altra, i que es posin les ulleres de la riquesa i les virtuts que les diferents cultures del món aporten o poden aportar l'una a l'altra.

En quant a l'aplicació pràctica d'aquesta actitud, he dissenyat el projecte educatiu, tenint en compte tant la història d'Eivissa, com diferent activitats que impliquin la mescla i l'intervenció de les diferents cultures, aprofitant-les com a material educatiu. Per tant, en primer lloc, hi hauria que analitzar el factor ubicació, per tal d'utilitzar la cultura i la història pròpia del lloc on vulguem aplicar el nostre projecte, i després tenir en compte el nostre context social i educatiu, que per força, podem trobar tant en un com en l'altre la influència i la convergència de diferents cultures. Cal dissenyar un programa actiu que ajudi a valorar i a trobar la riquesa de les cultures, per damunt dels prejudicis.

Per acabar el plantejament, com tot pla d'acció, també hi trobarem unes certes limitacions. En el cas d'un projecte que te a veure amb un àmbit social tan profund com és el de les cultures,

hem de tenir en compte que les famílies serà un pilar fonamental per al desenvolupament de certes activitats. Podem trobar problemes a l'hora de treballar amb famílies monoparentals o inclús alumnes que per desgràcia no tinguin una família per participar. Per tant hem de tenir en compte aquests casos per ajudar a que també aquests alumnes puguin integrar-se a totes les activitats, centrant les activitats en l'horari escolar. Això també implica que el centre i els tutors que ho duguin a terme hauran de estar molt sincronitzats i d'acord amb les temporalitzacions i els temps de les activitats. De vegades pot resultar complicat compaginar tota la resta del currículum amb un pla d'activitats tan tancat, i és per això que una limitació o problema, serà que els mestres que ho duguin a terme hauran d'esforçar.-se per no limitar els coneixements que es transmeten als de història i geografia, sinó tractant de dissenyar activitats transversals que donin més flexibilitat curricular al nostre projecte.

8. Referències bibliogràfiques

Del Valle Gálvez, A. (2016). Unión europea, crisis de refugiados, y 'limes imperii'.

Odina, T. A., Pascual, J. A. G., Jiménez-Frías, R. A., Lucas, A. S., Velázquez, B. B., Liévano, B. M., & García, M. F. S. (1999). Diversidad cultural e igualdad escolar. Un modelo para el diagnóstico y desarrollo de actuaciones educativas en contextos escolares multiculturales. *Revista de Investigación Educativa*, 17(2), 471-475

Onghena, Y. (2015). La crisis de valores: La propia Unión Europea en tela de juicio. *MORILLAS, P; SÁNCHEZ-MONTIJANO, E; SOLER, E (Coords.) Europa ante la crisis de los refugiados*, 10.

Olmos Alcaraz, A., & Contini, P. (2016). Las ausencias del paradigma intercultural en España en contextos urbanos multiculturales. *Revista mexicana de sociología*, 78(4), 685-711.

Allievi, S. (2004). *Inmigración y procesos de cambio: Europa y el Mediterráneo en el contexto global* (Vol. 199). Icaria Editorial.

Vázquez, T. D., & Álvarez, M. A. A. (2003). Multiculturalitat a l'empresa. Emergència de la formació intercultural. *Temps d'educació*, (27), 105-119.

Hidalgo Hernández, V. (2017). Cultura, multiculturalidad, interculturalidad y transculturalidad: evolución de un término.

Farías, R. Z., Carrasco, R. S., & Mendoza, A. L. (2014). El concepto cultura en la sociedad moderna: una observación desde la teoría de sistemas sociales. *Revista de ciencias sociales*, 20(3), 429-445.

Romero, C. G. (2003). Pluralismo, multiculturalismo e interculturalidad. *Educación y futuro: revista de investigación aplicada y experiencias educativas*, (8), 11-20.

Villodre, M. D. M. B. (2012). Pluriculturalidad, multiculturalidad e interculturalidad, conocimientos necesarios para la labor docente. *Hekademos: revista educativa digital*, (11), 67-76.